

САКРАЛЬНИЙ СВІТ ТА МАГІЧНИЙ ПРОСТІР ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Статтю присвячено питанням реконструкції праісторичного сакрального світу на прикладі матеріалів трипільської археологічної культури.

У цій статті запропоновано певну модель сакрального світу та магічного простору трипільської цивілізації. Здавалося б, за сто років досліджень трипільської спадщини про неї написано все. Або майже все. Здавалося, чи можна знайти тут щось невідоме, сказати нове слово? Саме тому головною метою, перш за все, стало намагання зібрати та систематизувати археологічні матеріали, щоб зробити їх доступними для подальших наукових розробок. Застосування комплексного та системного підходів до вивчення всіх без винятку артефактів та знахідок дозволило проаналізувати їх в обсязі та комбінаціях, які ще не залучалися в таких студіях. Це дало змогу наблизитися певною мірою до розуміння трипільської сакральної сфери.

Картина праісторичної сакральної сфери та магічного простору трипільців може бути відтворена як певна модель, побудована на основі, з одного боку, археологічних артефактів, а з іншого – даних таких дисциплін, як порівняльна міфологія, етнологія, психологія, соціологія, історія релігії. Запропонована нами реконструкція феномену, який зазвичай визначався в радянській історіографії як «ідеологічні або космогонічні уявлення» або «ідеологічна надбудова» тощо, значною мірою відрізняється від відомих концепцій видатних дослідників сакральної сфери Трипілля й інших землеробських суспільств.

За понад сто років вивчення трипільського суспільства про духовне життя творців культури, яку залишили нам у спадок трипільці, написано досить багато. Історіографія з цієї теми заслуговує на окреме, можливо, навіть монографічне вивчення і вимагає

спеціального дослідження. Лише перелік імен учених, які присвятили цій проблемі свої праці, викликає неабияку повагу. Серед них найбільший внесок зроблено В.М. Даниленком (Даниленко, 1997) та С.М. Бібіковим (Бібіков, 1953).

Спираючись на доробок цих вчених і багатьох інших наших попередників у цій проблематиці, ми намагалися дещо змінити підхід до вивчення матеріалів. На реконструктивному етапі найважливішим завданням стало визначення методичних засад дослідження. З відомих причин наявна історіографія з проблематики вивчення духовної сфери трипільського суспільства, як правило, є яскравим відображенням панівних у СРСР наукових теорій, в основі яких лежали яскраво виражений економічний детермінізм та еволюціонізм, ставлення до релігії і до духовної сфери взагалі як до другорядного фактора в розвитку й існуванні суспільства, а до релігійної та міфологічної свідомості – як до «превратно представляючої оточуючу дійствительность» (Генинг, 1991: 3–7).

Коротко зупинимося на основних принципах нашого дослідження. По перше, ми змінили підхід до джерелознавчої бази – залучено та систематизовано майже всі доступні артефакти трипільської культури, чого раніше ніколи не робилося. Проаналізовано можливість використання цих даних для вивчення сакральної сфери трипільського суспільства. По-друге, ми вважаємо за можливе шукати відповідність трипільським матеріалам, отриманим під час археологічних розкопок, даним інших галузей науки, яка вивчає людину. Насамперед, ми звернулися до концепції куль-

турно-господарських типів, запропонованої радянськими етнографами М.Г. Левіним та Н.Н. Чебоксаровим (Чебоксаров, Чебоксарова, 1985: 177–222), а також скористалися ідеями етнологів К. Леві-Строса (Леві-Строс, 2001) та Б. Малиновського (Малиновский, 1998: 19–91), залучили соціологічні дослідження сакрального М. Мосса (Мосс, 2000) і Р. Каюа (Каюа, 2003) та феноменологічний підхід до історії релігії, запропонований М. Еліаде (Еліаде, 2001: 7–116), а також дані порівняльної міфології. Сподіваємося, що все це дало змогу наблизитися до найбільш вірогідної моделі сакральної сфери трипільців – суспільства, яке існувало на теренах України у 5–3 тис. до н. е.

Щоб наблизитись до вивчення поставлених питань про сакральний світ та магію в трипільському суспільстві, насамперед було проведено пошук відображення магічних ритуалів та основних законів (правил) магії, викладених у відповідних фахових працях, у зібраних та проаналізованих нами археологічних артефактах та комплексах.

Досить чітко вимальовується, з одного боку, єдність трипільського сакрального простору з архаїчним Середземноморським та сакральним простором Давнього Сходу, а з другого – самотність та оригінальність. У цьому просторі поклонялися Великій Богині в різних її іпостасях. Її образ зазвичай пов'язаний з Місяцем, Птахою та Коровою. Ця Велика Богиня могла приймати образи Богині-Птахи (рис. 1: 1), Богині-Корови (рис. 1: 2), Двоєдної Богині або Двох Богинь (Бурдо, 2001: 86–88). Це була Місячна Богиня, із нею пов'язані водні стихії, образи змії та ведмедиці. Поява Богині-корови є, на нашу думку, досить яскравим свідченням утвердження серед населення України V тис. до н. е. сакральних пріоритетів аграрних цивілізацій, витоки яких знаходимо саме на Сході. Найдавнішим священним образом, який вдалося реконструювати, є Богиня-Птаха. Він надзвичайно архаїчний, досліджений ще в палеолітичних мешканців Європи (Яковлева, 1989: 43–44), і пізніше початку V тисячоліття до н. е. зустрічається рідко. Цей образ – Bird Goddess М. Гімбутас (Gimbutas, 1989: 31–41) – був поширений в культурах Вінча, Кріш та інших, що належать до Балкано-Карпатського регіону. Враховуючи досить виразні й числен-

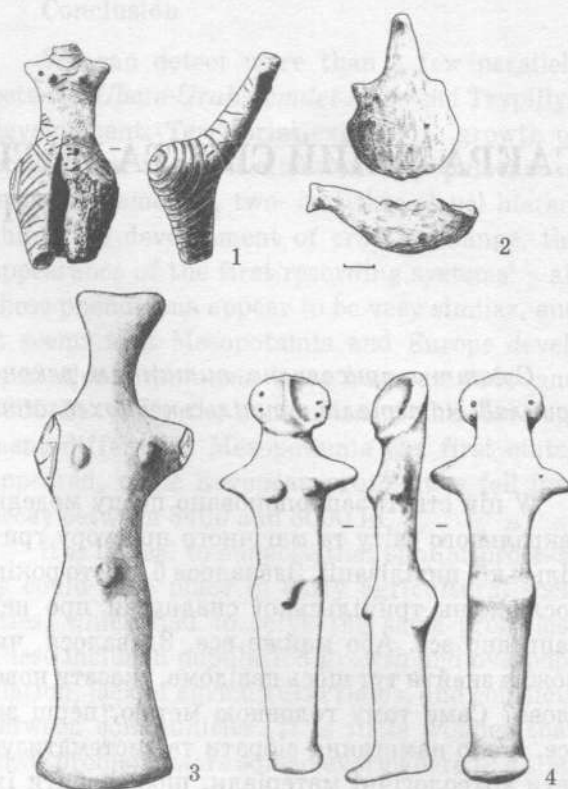

Рис. 1. Сакральні образи трипільської пластики (1, 2 – за С.М. Бібіковим; 3, 4 – за О. Погожевою)

Fig. 1. Trypillia culture sacral clay figurines (1, 2 – by S. Bibikov; 3, 4 – by O. Pogozeva)

ні археологічні дані про інтенсивні контакти і зв'язки Трипільля з цими регіонами, це є цілком закономірним явищем.

Однак із часом у трипільському сакральному просторі відбувається об'єднання образів богинь – Птахи та Корови – в єдиний образ, можливо, йому відповідає божественна пара Двох Богинь, що, як і античні Деметра та Кора-Персефона, наявна в трипільських ритуальних матеріалах. Можливо, в образі трипільської Великої Богині ми бачимо синкрасис Богині-Корови афро-азійської, індоєвропейської традицій та європейської прадавньої Богині-Птахи.

Сакральній сфері трипільської культури, як свідчать численні артефакти, властивий антропоморфізм. У загальних рисах він, вірогідно, відображає різні епіфанії Великої Богині, а також інших богинь. Серед жіночих сакральних образів виділяються Оранта (рис. 1: 1), Жінка з немовлям (Мадонна) (рис. 2: 2), Богиня-Діва (Кора) (рис. 3: 1, 2), Богиня-

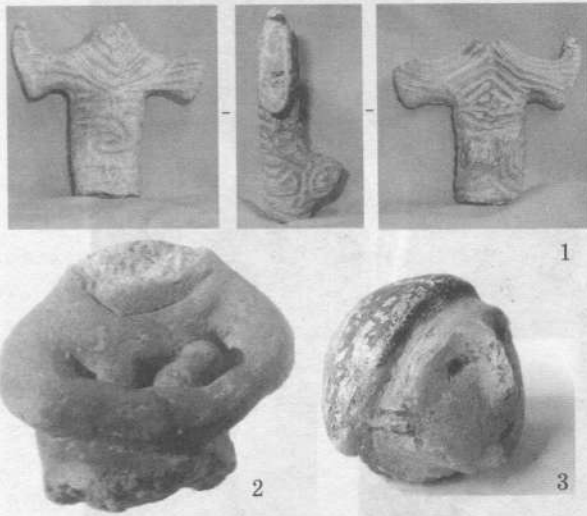

Рис. 2. 1 – теракота «Оранта». Поселення Сокільці-Поліжок. Розкопки В.М. Даниленка; 2 – фрагмент жіночої фігурки з немовлям. Поселення Майданецьке. Розкопки М.М. Шмаглія; 3 – голова теракоти з реалістичним моделюванням обличчя. Поселення Майданецьке. Розкопки М.М. Шмаглія та М.Ю. Відейка. (1–3 – Інститут археології НАНУ)

Fig. 2. 1 – terracotta «Oranta». Trypillya B-I, near 4500 BC. Sokiltsi-Polizhok. Excavations by V.M. Danilenko; 2 – Figurine with child. Maydanetske, near 3700–3500 BC. Excavations by M.M. Shmaglij; 3 – Head of terracotta with realistic features. Maydanetske, near 3700–3500 BC. Excavations by M.M. Shmaglij and M.Ju. Videjko. (1–3 – Institute of Archaeology, National Academy of Ukraine)

Матрона (Деметра) (рис. 4: 2). Можливо, саме два останні образи певною мірою співзвучні священній парі – Двом Богиням, (рис. 3: 3, 4) яка зафіксована трипільськими артефактами, як і культ діади богинь, розповсюджений у Середземномор'ї і широко відомий в античності. До речі, як символічний образ Двох Богинь можна трактувати і подвійні ритуальні посудини – «біноклі» (рис. 5: 5).

Унікальним явищем серед антропоморфної пластики цивілізацій Старої Європи є трипільська теракота, виконана з елементами реалізму при моделюванні голів. Майже кожна статуетка, хоч і створена за непорушними канонами сакрального образу, наділялася своєрідними, вірогідно, портретними, рисами (рис. 2: 3). Ця скульптура, пов'язана,

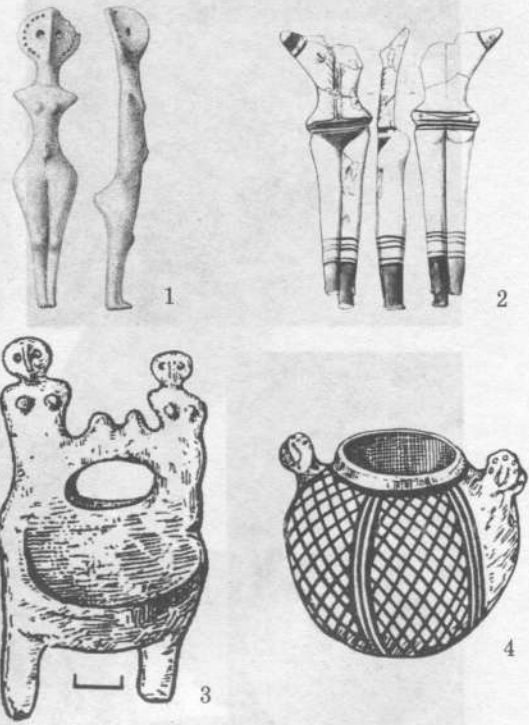

Рис. 3. 1 – жіноча теракота. Трояннів. Розкопки М. Шмаглія та Т. Белановської. Музей ІА НАНУ; 2 – жіноча теракота. Кошилівці (за О. Погожевою); 3 – теракотевий «трон» з антропоморфною спинкою. Липкани (за О. Погожевою); 4 – посудина з двома наліпними головами. Цвіклівці. Розкопки Т.Мовші. Національний музей історії України

Fig. 3. 1 – clay figurine. Troyaniv, near 3200–3000 BC; excavations by M. Shmaglij and T. Belanowska; 2 – clay figurine. Koshyliwtsi, near 3400–3200 BC (by O. Pogozheva); 3 – «Throne» with anthropomorphic back. Lypkany, near 3600–3400 BC (by O. Pogozheva); 4 – Pot wit two heads. Tsvikliwtsi, near 3000–2750 BC; excavations by T. Movsha. National Museum of History of Ukraine

у першу чергу, з трипільськими протомістами, відповідає піднесенню рівня всієї культури до порогу цивілізації. Припускаємо, що вона відображає образи реальних людей, які мали певні функції у священному житті громад і стали сакралізованими предками після смерті, на зразок еллінських героїв.

Встановлено, що в Трипільлі ми знаходимо не тільки артефакти з достатньо чітко вираженими антропоморфними рисами (рис. 4: 3), але й такі, що не цілком зрозумілі і доступні з першого погляду. Так, шляхом зіставлення

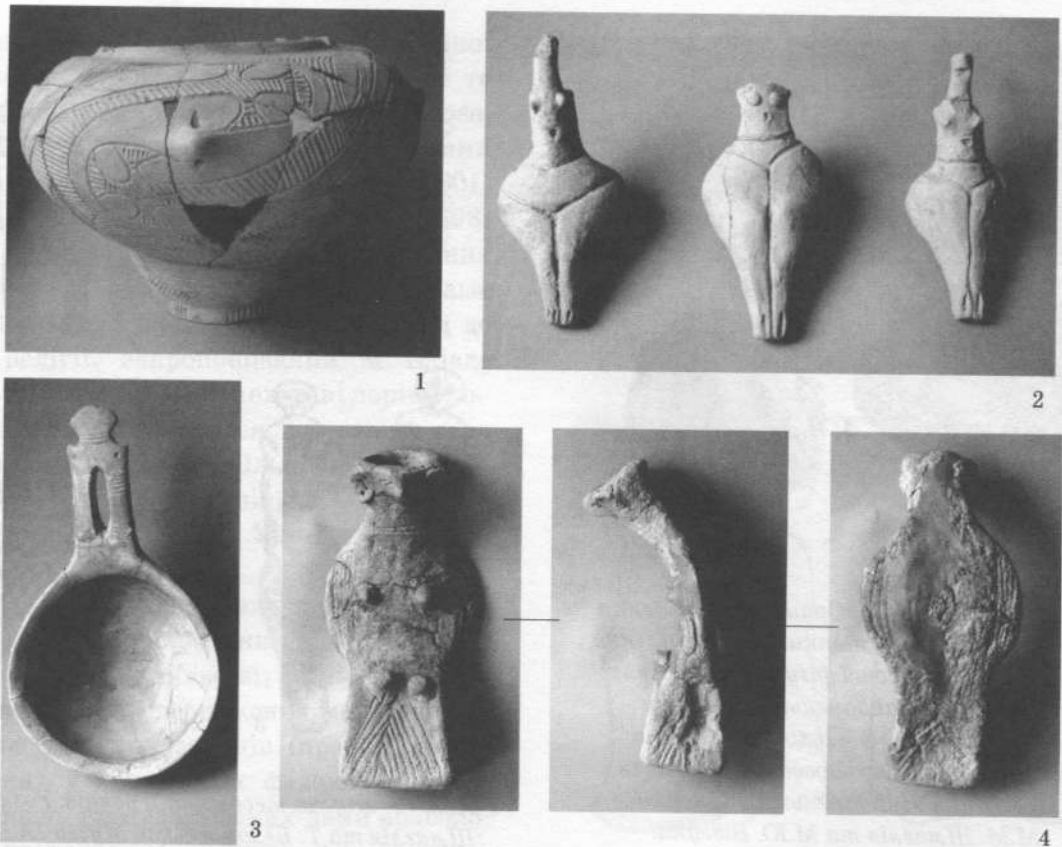

Рис. 4. 1 – антропоморфна посудина зі зміїним візерунком. Поселення Тимкове. Розкопки Н.В. Бурдо; 2 – ранньотрипільські жіночі теракоти. Поселення Тимкове. Розкопки Н.В. Бурдо; 3 – Керамічний черпак з антропоморфною ручкою. Поселення Олександрівка. Розкопки А.Л. Єсипенко; 4 – жіноча теракота. Могильник біля с. Маяки. Розкопки Е.Ф. Патокової. (1–4 – Одеський археологічний музей НАНУ)

Fig. 4. 1 – antropomorphous vessel with snake images. Tymkove, near 5000 BC; excavations by N.V. Burdo; 2 – female clay figurines. Tymkove, near 5000–4900 BC; excavations by N.V. Burdo; 3 – scoop with antropomorphous handle. Oleksandrivka, near 4900–4800 BC; excavations by A.L. Jesypenko; 4 – female figurine. Mayaky cemetery, near 3000–2750 BC; excavations by E.F. Patokova. (1–4 – Archaeological Museum in Odessa, NA of Ukraine)

пластики, форм та орнаментику посуду вдалося переконливо довести, що численні ручки трипільських посудин – це не що інше, як антропоморфні символи (тобто священні антропоморфні знаки) (рис. 4: 1). Початкова реалістичність із часом поступила схематичним зображенням, зміст яких, напевне, вже не був достатньо зрозумілий людям, які їх робили. Це яскраве віддзеркалення прояву певних традицій у матеріальній культурі у відриві від їхнього первинного значення, яке, можливо, було забуто або напівзабуто.

Нам вдалося виявити новий сакральний образ – образ андрогіна (рис. 1: 4). Це божественна досконала істота, яка є втіленням всіх опозицій, у тому числі й ознак як чоловічої,

так і жіночої статі. Теракоти андрогіна іноді знаходять серед трипільської антропоморфної скульптури.

Чоловічий образ серед трипільських матеріалів зустрічається не дуже часто, його варіації недостатньо чітко виражено. Одна з них, можливо, – корелят Богині (рис. 5: 1, 2, 3) інша може бути пов'язана із сакралізованим предком-героєм.

Тривалий час досить численні трипільські артефакти із зображеннями букраніїв трактувалися як образ бика, а поєднання образів бика та жінки – як Бога-Бика та Жінки-Землі, чоловічого та жіночого початків, Неба і Землі. На нашу думку, ці реконструкції стосуються інших суспільств, відмінних від Три-

Рис. 5. 1–3 – чоловічі та жіноча теракоти. Поселення Майданецьке. Розкопки М.М. Шмаглія та М.Ю. Відейка; 4 – Жіноча теракота. Поселення Майданецьке. Розкопки М.М. Шмаглія та М.Ю. Відейка; 5 – Ритуальна подвійна посудина – «бінокль». Поселення Гринчук. Розкопки С. Пачкової; 6 – Антропоморфна посудина. Поселення Бернашівка. Розкопки В. Збеновича.
(1–6 – Інститут археології НАНУ)

Fig. 5. 1–3 – male and female clay figurines. Maydanetske, near 3700–3500 BC, excavations by M.M. Shmaglij and M.Ju. Videjko; 4 – female terracotta. Maydanetske, near 3700–3500 BC; excavations by M.M. Shmaglij and M.Ju. Videjko; 5 – «Binocular» vessel. Grynchuk, near 4300–4200 BC; excavations by S. Pachkova; 6 – Anthropomorphic vessel. Bernashivka, near 5400–5300 BC; excavations by V. Zbenovych.
(1–6 – Institute of Archaeology NA of Ukraine)

підля. Нам не вдалося зафіксувати перераховані вище образи в зібраному матеріалі. Найвні букранії в трипільському контексті іноді втілюють, вірогідно, божественний образ у якому поєднується символіка Місяця та бовина, але частіше символізують бика як жертву, хоча, безумовно, вони пов'язані з жіночими сакральними персонажами через аграрні ритуали та ідеї відродження і родючості. Образ Бога-Бика (уранічного, Великого Бога) майже не знайшов достатньо яскравого втілення в трипільських артефактах, які

відображають світ, у якому домінують сакральні жіночі постаті або надземні істоти без ознак статі.

У трипільському орнаменті знаходимо численні зображення змії у різноманітному сакральному контексті (рис. 4: 1). Образ змії, тісно зв'язаний з жіночою, водною та місячною сферами, є виявленням місячного божества. Поєднання змії та Місяця є суто трипільським, унікальним образом (рис. 6), властивим цій цивілізації взагалі і культурі трипільських протоміст зокрема. Окремо ці образи

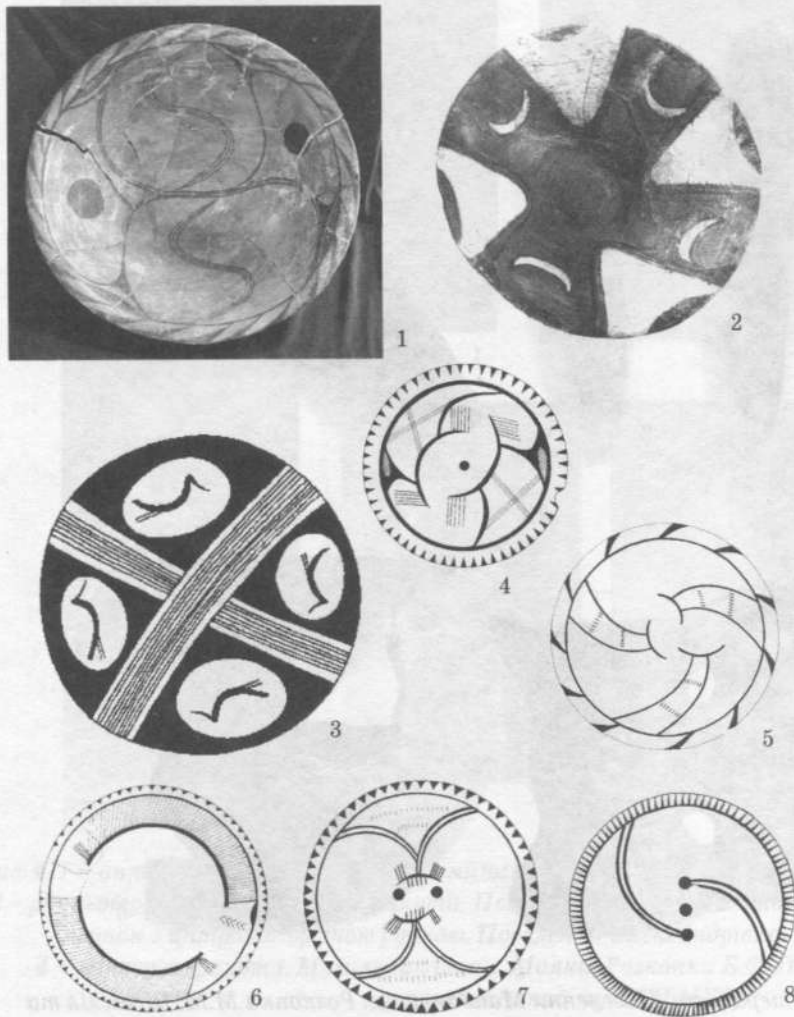

Рис. 6. 1 – розписна миска. Поселення Майданецьке. Розкопки М. Шмаглія та М. Відейка, музей ІА НАНУ; 2 – Розписна миска з місячною символікою. Кошилівці. Розкопки К. Гадачека. Національний музей історії України; 3 – Миска з зображеннями птахів. (за В. Думітреску); 4–8 – Миски, розписані місячно-змійною символікою. Поселення Майданецьке. Розкопки М. Шмаглія та М. Відейка.

Fig. 6. 1 – painted dish. Maydanetske, near 3700–3500 BC; excavations by M.M. Shmaglij and M.Ju. Videjko, Museum of Institute of Archaeology; 2 – Painted dish with crescents. Koshylivtsi, near 3400–3200 BC; excavations by K. Hadechko, National Museum of History of Ukraine; 3 – Dish with images of birds. Near 3700–3500 BC. (by V. Dumitrescu); 4–8 – Dishes with Moon and Snake symbols. Maydanetske, near 3700–3500 BC; excavations by M.M. Shmaglij and M.Ju. Videjko

зафіксовані в міфології різних етносів, однак їх поєднання можна вважати власним винаходом сакрального світу трипільців.

Деякі трипільські магичні артефакти є прямою відповідністю атрибутам магичної практики, які описані і досліджені антрополо-

гами. Значна кількість даних дозволяє стверджувати про суттєве поширення ритуалів, пов'язаних із жертвоприношенням.

У трипільській орнаментиці ми знаходимо репліки проявів сакрального, які досліджено в трактаті з історії релігій Мірчі Еліаде. Йдеться про міф Сходження, роль та значення Місяця, зображення пов'язаних з Місяцем живих істот: ведмедиці, собаки, птаха (рис. 7), змії, черепашки (мушлі). Враховуючи описану антропологами магичну практику, є всі підстави вважати, що малюнки «процесій тварин», відомі на трипільському мальованому посуді (наприклад, як на посудині, знайденій В. Хвойкою в Крутобородинцях-II), є не чим іншим, як символічним зображенням ритуальних процесій, які відбувалися при виконанні обряду жертвоприношення. Малюнки собак у сценах Сходження на Небо по нескінченній драбині є символічним зображенням розуміння давніми суті процесу жертвопринесення, досягнення безсмертя людської істоти через відродження у сакральному світі, через жертвопринесення. Згадаймо численні трипільські знахідки «поховань» тварин або їхніх черепів, які відображають матеріальну сторону цього ритуалу. Зазвичай такі знахідки трактували як прояви «культу бика, собаки» тощо.

Вдалося виявити певні етапи та закономірності у формуванні трипільської сакральної сфери. На формативному етапі (Трипілля А – Прекукутені, Трипілля VI-Кукутені А – 5400–

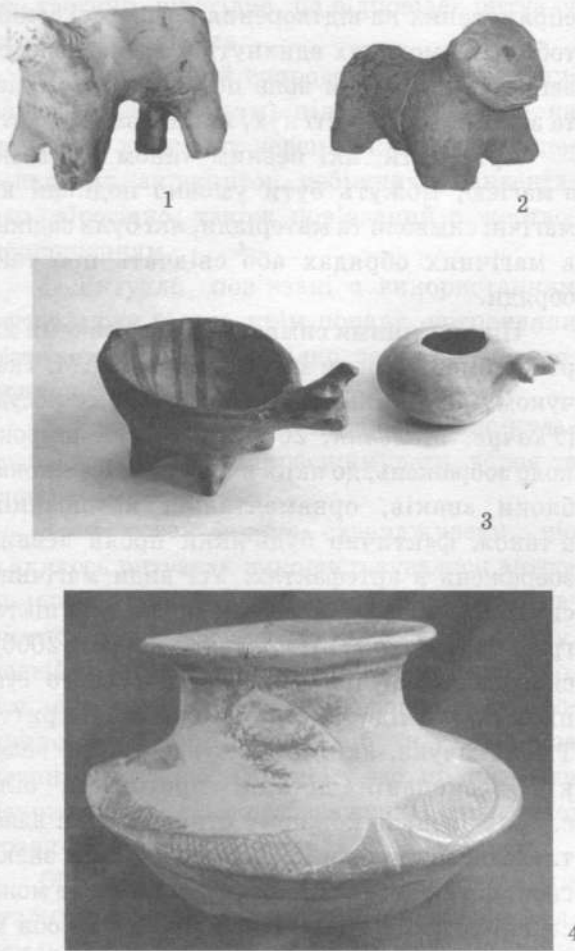

Рис. 7. 1–2 – теракоти ведмедиць: 1 – поселення Майданецьке. Розкопки М.М. Шмаглія та С.М. Рижова; 2 – поселення Косенівка. Розкопки Т.Г. Мовші. Інститут археології НАНУ; 3 – Посуд з зооморфними наліпами. Майданецьке, Стіна-4. Розкопки М. Шмаглія, М. Макаревича. Музей ІА НАНУ; 4 – Розписна посудина із зображенням собаки. Поселення Майданецьке. Розкопки М.М. Шмаглія та М.Ю. Відейка. Інститут археології НАНУ

Fig. 7. 1–2 – clay figurines of she-bears: 1 – maydanetske, excavations by M.M. Shmaglij and S.M. Ryzhov; 2 – Kosenivka excavations by T.G. Movsha. Institute of Archaeology of Ukraine; 3 – Vessels with heads of animals. Maydanetske, Stina-4. Near 3700–3500 BC; excavations of M.M. Shmaglij and M. Markevych. Museum of Institute of Archaeology of Ukraine; 4 – Painted vessel with dog image. Maydanetske, near 3700–3500 BC; excavations by M.M. Shmaglij and M.Ju. Videjko

4400 рр. до н. е.) досить відчутним є вплив сакральних образів культур, які були причетні до генези досліджуваних культурних

комплексів. Пізніше (починаючи з етапу VI–II) трипільська сакральна сфера демонструє параметри сакральних сфер сусідніх цивілізацій, але стає очевидною її самобутність. Модель, яка склалася, може розглядатися як оригінальний сакральний комплекс, стійкий до зовнішніх впливів. Навіть приплив населення з Центральної Європи (культури лендельсько-полгарського кола) не знайшов значного відображення, за винятком невеликого епізоду, коли у східних регіонах поширення Трипільля на певний час (біля 4200–4000 рр. до н. е.) побутували магічні обряди без використання пластики. Вже на етапі VII традиційну систему обрядів було відновлено, і трипільська магічна практика знову дає свої яскраві прояви.

Сакральний комплекс уявляється в цілому спільним для всієї Європи, однак конкретні давні суспільства створили власні, оригінальні, а часом – взагалі унікальні магічні ритуали. Остання обставина створює неабиякі труднощі при широкому використанні порівняльного методу у вивченні цих явищ минулого.

Основним сенсом реконструйованого нами сакрального комплексу трипільської цивілізації, на нашу думку, була ідея відтворення всесвіту і відродження людини. Саме на це були направлені сакральні ритуали та магічні сили, які забезпечували головну мету – безсмертя конкретної людини, перемогу над смертю, небуттям шляхом переходу в інші, надприродні священні світи. Сакральна діяльність трипільців, як і майже всіх народів, за даними М. Еліаде, була спрямована, передусім, на підтримання наявного світового порядку, боротьбу з Хаосом. Опанування магічними силами теж грало не останню роль. Складовою цієї вічної боротьби були дії, направлені на відродження та безсмертя людини, яка мала в цьому сенсі зрівнятися з Богами. Вважаємо, все це знайшло достатньо чітко відображення в ритуалах, які зафіксовані серед зібраних нами артефактів.

Процес боротьби за стабільність Всесвіту, безсмертя та відродження був нескінченним і вимагав постійної напруженої діяльності, він був підпорядкований певним священним циклам відновлення світу. Основним магічним ритуалом було жертвоприношення, сліди якого достатньо чітко зафіксовано в археоло-

гічних матеріалах культури Трипілля-Кукутені. У цій галузі трипільське суспільство пішло власним шляхом, створивши та розвинувши оригінальні для енеолітичної Європи ритуали.

Насамперед це такий феномен як ритуал спалення будівель-жител та поселень. Ми приєднуємося до думки відкривача Трипілля Вікентія Хвойки, який інтерпретував рештки трипільських жител як «будинки померлих». Житла, в яких мешкали трипільці, в певний момент, обумовлений священним циклом, що знаменував загибель старого і відродження нового світу, заповнювались побутовим та сакральним начинням, їжею та іншими речами і спалювалися, перетворюючись у жертвовому вогні на будинки померлих. Предки, тобто їхні душі, піднесені священним полум'ям, здіймаються, сходять на Небо, бо повинні перейти в інший, надприродний священний світ і відродитися в ньому. Це був грандіозний, і, напевне, найвеличніший з трипільських ритуалів, якщо брати до уваги, наприклад, розміри поселень-протоміст наприкінці V – на початку IV тисячоліття до н. е.

За обсягами вкладеної праці та зусиль даний ритуал не поступався спорудженню мегалітів у синхронній Трипіллі культури літчастого посуду. Однак він не є настільки очевидним, як грандіозні споруди з каменю. Вражає хронологічний діапазон побутування ритуалу спалення поселень – понад дві тисячі років, що може йти в порівняння з віком сучасних світових релігій.

Крім згаданого вище «великого жертвопринесення», що знаменувало завершення сакрального циклу, коли полум'я охоплювало всі житла на поселенні, є сліди конкретних повсякденних дій – наприклад, знахідки закопаних в землю, іноді разом з певними артефактами (пластикою та іншими речами) черепів биків, собак, інших тварин. Ми вважаємо, що до категорії жертвоприношень слід відносити досить численні, виявлені на території трипільських поселень поховання або розрізані кістки людей, у тому числі – дітей, а також так звані «скарби» з різних речей.

Так, у поселенні Майданецьке поруч з одним із жител розкопано велику яму, в якій, крім інших предметів, знайдено кілька десятків фігурок бовинів та овидів. М. Мосс наводить низку прикладів обрядів жертвоприношення,

спрямованих на відтворення родючості землі, тобто спрямованих вдихнути у землю божественне життя, яким вона потенційно володіє, та закріпити у ґрунті дух, який її запліднює.

Артефакти, які певним чином пов'язані з магією, можуть бути умовно поділені на магічні символи та матеріали, які були задіяні в магічних обрядах або свідчать про такі обряди.

Під магічними символами або знаками ми розуміємо не тільки знаки, виділені Т.М. Ткачуком на трипільському мальованому посуді (Ткачук, Мельник, 2000), а досить широке коло зображень, до яких входять знаки-ікони, блоки знаків, орнаментальні композиції, а також фактично будь-який прояв певних зображень в артефактах. Усі види магічних символів, поряд з магічно-сакральною піктографією (рис. 6: 1, 2) (Ткачук, Мельник, 2000), складають магічну мову трипільського суспільства. Слід також нагадати відкриття Т.М. Ткачука, який зафіксував, що на великій розкопаній ділянці протоміста біля с. Майданецьке кожному будинку були властиві свої знаки-блоки. Натомість прості знаки спостерігаються в кожному будинку. Це може свідчити про те, що прості знаки і засоби їх монтажу, серед яких багато семантичних маркерів, були загальними, а блоки створювалися в кожному будинку, або для кожного будинку, і майже не повторювалися в навколишніх будівлях.

Матеріали, які свідчать про магічні обряди, охоплюють дуже широке коло археологічних артефактів. Це, перш за все, рештки трипільських жител, спалених у великій пожежі, різноманітні компоненти культурного шару – ями з попелом, кістками, побутовими та сакральними предметами, а також певні спеціальні відмітки, розвали посудин, зафіксовані поза межами жител, «скарби», що мали престижно-ритуальний характер, та «поховання» тварин і людини на поселеннях та в житлах.

На археологічному матеріалі ми фіксуємо такі обряди:

1. Ритуал спалення трипільських будинків, вірогідно, пов'язаний із символічним похованням та жертвоприношенням, він мав циклічний характер.

2. Обряд, при якому закопувалися під будинками або на поселенні тварини, їхні голови

або частини, вірогідно, це відповідає ритуалу жертвоприношення.

3. Обряд, який супроводжувався закопуванням (похованням) під житлами або на поселенні людських черепів, кісток, іноді перепалених, як виняток, небіжчиків з інвентарем, вірогідно, також пов'язаний з жертвоприношенням.

4. Ритуали, пов'язані з використанням вогню, коли в яму, крім попелу, потрапляли різноманітні речі, вірогідно, залишки жертвоприношення.

5. Ритуальне поховання престижно-культурних предметів (прикраси-амулету, зброя та інше).

Крім того, можна стверджувати, що в якихось ритуалах використовувалися антропоморфні, зооморфні фігурки, які часто навісисто псувалися під час виконання обряду, подвійні посудини, деякі інші речі. Вірогідно, усе це можна розглядати як рештки жертвоприношення, які повинні бути сховані за певним ритуалом. Причому всі ці предмети демонструють стійке збереження сакральної традиції протягом століть.

Обряди, які проводились з дотриманням сталих традицій, також відправлялися протягом понад двох тисяч років. Це не кажучи про те, що витоки сакральних звичаїв трипільців знаходяться в давніших за віком середземноморських цивілізаціях та на Давньому Сході.

Виходячи із законів магії, досліджених М. Моссом, можна трактувати трипільські символічні зображення, частина яких – це магічні піктограми. Магічним правилом «частина рівна цілому» пояснюються антропоморфні символи трипільського посуду, а також комбіновані символи. Так, для того щоб передати антропоморфний образ, не обов'язково було моделювати посудину у формі фігури людини, достатньо було розмістити на ній антропоморфний символ – невелику конічну ручку, утворену конічним наліпом з горизонтальним чи вертикальним проколом. Те, що такі ручки є антропоморфними символами, підтверджують ідентичні наліпи на животах та колінах жіночих теракот. Для відтворення образу Оранти достатньо було оздобити посудину двома стилізованими ручками-виступами (рис. 5: 6). Опуклі виступи передають жіночий образ. Антропоморфні образи можуть бути висловлені стилізованим зображенням руки, рельєфними стилізованими фігурами,

які вже майже не нагадують форми людського тіла, або просто виступами по краю вінець. Сакральні образи, які наділені зооморфними рисами (рис. 7: 3), відтворюються на посудинах чотирма ніжками, головами, іноді букраніями, або просто маленькими виступами на тому місці, де повинні бути роги, або хвіст та голова. Саме цей закон використання магічних сил зумовлює можливість стилізації зображень знаків-символів, причому часто такою мірою, що ті, хто ці знаки вживає, роблять це традиційно, хоча іноді вже не розуміють вкладеного в них архаїчного сенсу.

Незважаючи на відмінності в матеріальній культурі, добре помітні на археологічному матеріалі, сакральний простір трипільської цивілізації (Трипілля-Кукутені) був єдиним від Карпат до Дніпра. Виникнення складних суспільних структур – протоміст, вождівств – на певному хронологічному етапі Трипілля не зруйнувало цієї єдності, а призвело до розвитку ритуальних традицій. Як і до того, домінують зображення змії та місяця, персоніфікації жіночих богинь, у тому числі Мадонни, Діви, Великої Богині-Корови та Двох Богинь. Лише в пізньотрипільських культурних групах (деякі дослідники вважають їх окремими культурами) зафіксовано новий для Трипілля образ. Йдеться про образ жінки (рис. 4: 4), яка сидить нахилившись вперед. Його відтворюють відомі статуетки з поховань усатівського типу. Цей образ, як нам здається, має походження з культури Вінча, відтворює скорчену позу небіжчика і пов'язаний з поховальним ритуалом, не властивим для Трипілля.

Аналіз кола прототипів та аналогій магічних артефактів та сакральної практики, символів, ритуалів, які відповідають Трипільській культурі, дозволив зробити цікаві спостереження. По-перше, основні сакральні ідеї та образи Трипілля мають витоки в найдавнішому європейському неоліті, представленому культурами території Греції, Караново I–III, Кьореш, старшої лінійно-стрічкової кераміки. Культури Вінча, Караново V і VI, Гумельниця, Лендель та Трипілля мають багато спільних рис в сакральній сфері, вірогідно, їх магічна та обрядова практика та священні образи належали до єдиної сакральної традиції землеробських цивілізацій Старої Європи. Формування трипільської сакральної традиції відбувалося на етапах Трипілля A–VI, саме на цей час припадає найбільша частина аналогів

для трипільських артефактів. Новий етап в історії Трипільської культури пов'язаний з переходом до етапу Трипілля VI–VII, а особливо VII.

Починаючи з цього періоду трипільська цивілізація виступає як суспільство з до певної міри оригінальними сакральними уявленнями, магічна практика яких більше не зазнає суттєвих впливів та інновацій. Інтенсивність культурно-історичних контактів трипільців на етапах VI–VII–СII, встановлена для інших аспектів культури, не впливає на сакральну сферу образів та обрядів. Іншоетнічне населення, потрапивши в середовище деяких трипільських локальних груп, спочатку не вповні сприйняло всі сакральні традиції трипільців.

Для трипільського населення, в якого домінувала традиція мальованого посуду, зафіксовано дуже розвинену сакральну магічну мову – знакову систему (Ткачук, Мельник, 2000). У сакральних образах та обрядах, заснованих на традиціях спільного сакрального простору раннього енеоліту, простежується стійка традиція без будь-яких запозичень до кінця енеоліту та початку доби бронзи.

Причому, як показано вище, деякі сакральні елементи разом з трипільською культурою пережили культури, від яких вони були успадковані трипільцями. З початком бронзової доби простежена культурна диференціація трипільської спільності, яка не відображається у сакральній сфері, вона залишається єдиною для більшості пізньотрипільських угруповань, крім усатівського та софіївського.

У цей період практично всі етнічні угруповання трипільської культурної спільності втрачають значну частину традицій попередніх часів у зовнішньому оформленні сакральної сфери – збіднюється іконографія пластики, деградує символічний декор керамічних виробів. Однак закладені в період неоліту та енеоліту в різних європейських культурах традиції сакральної практики і магії стали основою духовної єдності європейської культури в цій сфері.

Дослідники дійшли висновку, що магія, міфи і релігія є невід'ємними частинами феномену духовної культури суспільства, особливо архаїчного. Саме в поєднанні існували вони в далекі часи. Магія для трипільців була інструментом управління сакральними, надприродними силами, з якими наші предки

спілкувалися і якими намагалися керувати, проводячи певні ритуали та магічні дії з використанням низки магічних артефактів. Останні відомі нам завдяки археологічним розкопкам. Спілкування і управління – дві засади як магії взагалі, так і трипільської магії.

У багатьох аспектах результати нашого дослідження підтверджують гіпотезу Т.М. Ткачука про існування в трипільській культурі сакральної-магічної піктографії, що знайшла яскраве втілення в керамічному розписі. Встановлення зв'язку символічних зображень на посуді з іншими категоріями артефактів дозволить в майбутньому детальніше реконструювати сакральну сферу та різноманітні аспекти ритуально-магічної практики трипільської цивілізації.

Література

- Бибиков С.Н. Поселение Лука-Врублевская // МИА. – 1953. – № 38.
- Бурдо Н.Б. Сакральный аспект архитектуры трипольских протогородов // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвін-Прес, 2003. – С. 18–21.
- Бурдо Н.Б. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 61–146.
- Генинг В.Ф. Проблемы исследования духовной жизни древних обществ // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991.
- Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества. – Фастов-Славутич, 1997.
- Каюа Р. Людина та сакральне. – К.: Ваклер, 2003. – 256 с.
- Малиновский Б. Магия, наука, религия. – М., 1998.
- Мосс М. Социальные функции священного. – СПб.: Евразия, 2000.
- Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 237с.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М.: Наука, 1985. – 271 с.
- Элиаде М. Трактат по истории религий. – Т. I, II. – СПб.: Алетейя, 1999.
- Элиаде М. Священне і мирське // Мефістофель і андрогін. – К., 2001.
- Яковлева Л.А. Позднепалеолитические схематические статуэтки женщин территории Поднепровья // Первобытная археология. – К., 1989.
- Gimbutas M. The Language of Goddess. – Thames and Hudson. – 1989.